

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

|| Sayı/ Issue Özel Sayı 1 (Ekim/October 2023), s. 125-144.
|| Geliş Tarihi-Received: 13.09.2023
|| Kabul Tarihi-Accepted: 09.10.2023
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675
|| DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1359408

Kutadgu Bilig’de Alıntı Sözcükler ve Bu Sözcüklerin Türkçeleştirilme Yolları

Quoted Words in Kutadgu Bilig and the Ways of Turning These Words into Turkic

Aybüke Betül DOĞAN*

Öz

Diller, canlı bir varlık olarak doğar, büyür ve bazen çeşitli sebeplerle büyüme yavaşlar, yayılım azalır ve ölme sürecine girerek yok olur. Bazı diller ise doğar, gelişir, zenginleşir, farklı diller ve kültürlerle etkileşimi artarak zenginleşir, güçlenir. En az beş bin yıllık tarihi geçmişi olan Türkçe, köklü ve zengin bir dildir. Konuşurlarının tarihteki siyasi ve askeri başarıları sayesinde, Türkçe çok geniş bir alana yayılma potansiyeli göstermiştir. Bu durum, Türklerin farklı etnik kimlik gruplarıyla komşuluk ilişkileri kurmasına sebep olmuştur. Birbirleriyle sözcük alış verişinde bulunmuşlardır.

Bu çalışma, Türklerin İslam dinine geçiş dönemini yansıtan Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig’de tespit edilen alıntı sözcüklerin hangi yollarla Türkçeleştirildiğini göstermeyi amaçlar. İlk yazılı kaynaklarda daha arı bir Türkçe olmakla birlikte o dönemde dahi az sayıda da olsa Çince, Sanskritçe, Soğdçadan sözcük alımı gözlenir. Kutadgu Bilig’de ise alıntı sözcüklerin yönü değişerek Arapça ve Farsçaya ait sözcükler, Türkçenin söz varlığına katılmıştır. Eserde 2382 Türkçe, 374 Arapça, 92 Farsça, 14 Arapça + Türkçe, 4 Farsça + Türkçe sözcük tespit edilmiştir. Ayrıca 4 Soğdça, 2 Moğolca, 2 Sanskritçe, 1 Eski Yunanca, 1 Pehlevi, 1 Latince, 1 Çince kökenli yapılar tanınmıştır. Yabancı kökenli sözcüklerin Türkçeleştirilmesi sonucu ortaya çıkan sözcük yapısı, karma yapıyı verir. Bu yapılar, yapım eki türetimiyle sağlanmış ise Arapça + Türkçe, Farsça + Türkçe; birleşik isim, birleşik fiil, ek fiil yoluyla gerçekleşmiş ise A/ T, F/T olarak belirtilmiştir. Ayrıca alıntı sözcüklerin Türkçeleştirme yollarından biri olarak Türkçenin ses düzenine dönüşüm de örneklendirilmiştir. Sadece bir Türkçeleştirme yolu gerçekleşmişse birinci düzey; birden fazla yolla Türkçeleştirmeyle karşılaşıyorsa katmerli Türkçeleştirme terimi kabul edilmiştir. Başlıklar arasında katmerli Türkçeleştirme en çok birleşik fiil yapılarında gözlenmiştir. Birleşik fiil ile sağlanan Türkçeleştirmenin günümüzdeki durumu *TDK Güncel Türkçe Sözlük* ile karşılaştırılıp tablolarla gösterilerek net bir şekilde ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Türkçeleştirme yolları, alıntı sözcükler, karma yapı.

Abstract

Languages are born as living beings, grow, and sometimes for various reasons their growth slows down, their spread decreases and they disappear by entering the process of dying. Some languages are born, develop, become richer, and become richer and stronger as their interaction with different languages and cultures increases. Turkic, with a history of at least five thousand years, is a deep-rooted and rich language. Thanks to the political and military

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, e-posta: betulkiymaz@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5946-5417.

successes of its speakers throughout history, Turkic has shown the potential to spread over a very wide area. This situation caused Turks to establish neighborly relations with different ethnic identity groups. They exchanged words with each other.

This study aims to show in what ways the loan words identified in Kutadgu Bilig, one of the Karakhanid Turkic texts reflecting the period of Turks' transition to Islam, were translated into Turkic. Although it is a purer Turkic in the first written sources, even in that period, a small number of words from Chinese, Sanskrit and Sogdian are observed. In Kutadgu Bilig, the direction of the loan words changed and words from Arabic and Persian were added to the vocabulary of Turkic. 2382 Turkic, 374 Arabic, 92 Persian, 14 Arabic + Turkic, 4 Persian + Turkic words were identified in the work. Additionally, 4 Sogdian, 2 Mongolian, 2 Sanskrit, 1 Ancient Greek, 1 Pahlavi, 1 Latin and 1 Chinese structures have been witnessed. The word structure resulting from the translation of words of foreign origin into Turkic gives the mixed structure. If these structures are provided by derivation of derivational suffixes, Arabic + Turkic, Persian + Turkic; If it is realized through a compound noun, compound verb, or suffix verb, it is indicated as A/T, F/T. In addition, transformation into Turkic sound system is exemplified as one of the ways of loanwords becoming Turkic. If only one Turkishization process has been realized, the first level; If Turkishization is encountered in more than one way, the term multiple Turkishization is accepted. Among the titles, multiple Turkishization was mostly observed in compound verb structures. The current situation of Turkishization, with compound verbs, has been clearly presented by comparing it with the TDK Current Turkic Dictionary and showing it in tables.

Keywords: Kutadgu Bilig, Turkishization way, borrowed words, mixed structure.

Giriş

Türkçe, tarihin ilk dönemlerinden beri komşu devletler ve dilleri ile çeşitli ilişkiler doğrultusunda etkileşime girmiştir. Savaş, ticaret başta olmak üzere farklı sebeplerle diller arasında alışverişler olmuştur. Tespit edilen ilk yazılı kaynaklar dönemi olan Köktürkçe, sonraki tarihî dönem Türkçe metinlere göre daha arı bir söz hazinesine sahip olmasına rağmen, bu dönemde de Çince, Sanskritçe, Soğdça, Tibetçe gibi dillerden sözcük ödünçlemesi gerçekleşmiştir. Dolayısıyla en az beş bin yıllık tarihî geçmişinden haberdar olunan, dünyada coğrafi açıdan geniş bir alanda ve pek çok konuşur tarafından konuşulan Türkçenin; başka bir dilin etki alanına girmeksizin tamamen arı bir dil olması fikri beklenilemez. Ancak araştırmacıların hem fikir olduğu görüş, daha sonraki tarihî Türk dillerine kıyasla ödünçlemenin en az olduğu dönem Köktürkçedir (Aksan, 1997, s. 345).

Bu çalışmanın konusu, son tarihlendirme çalışmaları bünyesinde, tarihî Türk yazı dillerinin ilk kolu olan Eski Türkçenin son dönemine ait olarak kabul gören Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig'i dil ilişkileri bağlamında değerlendirmektir. İnsan hayatı yeni gelişmeler, değişimler neticesinde sürekli bir yenilenmeyle karşı karşıyaysa, insanların temel iletişim becerisi diller de bu yenilenmelerden etkilenir. Yeni kavram ve duruma göre sözcük üretme yollarına başvurulur. Tarihin akışı, dillerin gelişiminde önemli ölçüde rol oynar. Nitekim bu çalışmada Türklerin İslamiyet'e geçişinin hız kazandığı Karahanlılar devri edebî eserlerinden Kutadgu Bilig'de yeni sözcük türetme yollarından biri olarak ödünçleme ve bu süreçte alıntı sözcüklerin nasıl Türkçeleşmeye uğradığı vurgulanmıştır. Kutadgu Bilig'de tespit edilmiş olan alıntı sözcüklerin Türk dilinin kendi tipolojik özellikleriyle bütünleşerek ses, biçim ve anlam bakımından Türk diline dönüştürülmesi ve başka bir ifadeyle Türkçeleştirilmesi konu alınmıştır.

Tespit edilen ilk Türkçe yazılı kaynaklardaki Çin ve Sanskrit etkisi yanı sıra, Karahanlılar dönemiyle birlikte ilişkinin boyutu Arap ve Fars dünyasıyla ağırlık kazanmıştır. Kutadgu Bilig'in indeks çalışmasından yapılan tarama sonucu büyük çapta Arapça ve Farsça söz hazinesinden alıntılar tespit edilmiş; karma yapıda türetilmiş sözcüklerin işlevlik kazandığı gözlenmiştir. Arapça ya da Farsça isim kök veya gövdelerine Türkçe yapım ekinin getirilmesiyle [A+T], [F+T] yeni sözcük yapıları

türemiştir. Sadece ekler yoluyla değil, birleşik fiil, birleşik isim, ek-fiil ve Türkçe ses düzenine dönüştürme yoluyla yabancı kökenli sözcükler Türkçeleştirilmiştir. Alıntı sözcüklerin belirtilen bu yollarla Türkçeleşmeye uğradığı Kutadgu Bilig özelinde örneklendirilmiştir. Bu şekilde Türkçenin farklı dillerden geçen sözcük varlığını kendine dönüştürme yolları ortaya konarak Türkçenin gücü betimlenmiştir.

Türkçeleştirme; dilin kendi bünyesine alıntı sözcüğün kazandırılması olayı, bilim insanları tarafından farklı terimlerle karşılık bulmuştur. Eski Türkçedeki Soğdca alıntı sözcüklerin Türkçeleşme olayı; Erdem (2014, s. 66) çalışmasında *Türkçeye uyum* olarak adlandırılmıştır. Kimi çalışmalarda *Türkçeleşme* yerine alıntı sözcüklerin *işletimi* terimi tercih edilmiştir (Türk, 2018, s. 1379; Yavuz Öz, 2020, s. 35). Bu çalışmada ise yabancı kökenli sözcüklerin çeşitli yollarla Türk dilinin söz varlığına kazandırılması olayı *Türkçeleştir(il)me* ile ifade edilmiştir. Benzer şekilde İshihara (2005, s. 1) ve Korkmaz (2007, s. 103) yayınlarında da alıntı sözcüklerin dilin söz varlığına kazandırılması süreci *Türkçeleşme* ile adlandırılmıştır:

“Geçici olarak kabul ettiğimiz yabancı bir kelime, önceleri kullanıldığı ihtisas alanından çıkıp halk arasında da yaygın olarak kullanılmaya başladığı anda Türkçeleşme başlamaktadır. Bir kelimenin Türkçe olma aşaması; telaffuz ve aksanlar, şekil ve anlam değişimleri gibi çeşitli bakımlardan tespit edilebilir. Alıntı kelimelerde hiç değişim geçirmeyen ya da herhangi bir bakımdan tamamen orijinal şeklini koruyan kelimeler yoktur.” (İshihara, 2005, s. 1). Korkmaz sadece ses ve anlam bakımından değil sözcüklerin görev değişikliğine uğrayarak da Türkçeleştirdiğini vurgulamıştır (2007, s. 103).

Alanyazın Verisi

Eski Türkçede alıntı sözcükler üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Çalışmanın hacmini artırmamak amacıyla makalelerin içeriğinden bahsedilmemiş sadece künyelerine yer verilmiştir. Eski Türkçede alıntı sözcükler ve bu sözcüklerin nasıl Türkçeleştirildiği ile ilgili makaleler şu şekildedir: (Gülensoy, 1974) (Ölmez, 1995a), (Ölmez, 1995b), (Ölmez, 1997), (Ölmez, 1999), (Aksan, 1997), (İnayet, 1999), (Tekin, 2001) (Barutcu Özöndör, 2002), (Sertkaya, 2004), (Çetin, 2004), (Karaağaç, 2009), (Ölmez, 2012), (İnayet, 2016), (Arslan, 2018), (Yavuz Öz, 2020’den).

Bu çalışmada da son dönemdeki Eski Türkçenin tarihsel sınıflandırılma görüşü¹ kabul edilerek Karahanlı Türkçesi metinleri, Eski Türkçe içinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle Eski Türkçede alıntı sözcükler üzerine yapılmış çalışmalar arasında Karahanlı Türkçesi metinleri de dâhil edilmiştir. Karahanlı Türkçesindeki ödünçlemeler üzerine yapılmış önceki çalışmalardan bazıları ise şu şekildedir: (Eker, 2009), (Sertkaya, 2009), (Türk, 2018), (Yavuz Öz, 2020’den). Bu araştırmalar neticesinde Kutadgu Bilig’in alıntı sözcükler ve Türkçeleştirilme yolları bakımından incelenmediği görülmüş ve bu boşluğun eldeki çalışmayla tamamlanması amaçlanmıştır.

¹ Geleneksel dilbilim çalışmalarında Karahanlıca Orta Türkçe içinde değerlendirilmekte idi. Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin başlangıcı sayılmaktadır (Grønbech, 1936) (Akalin, 1995’ten). Benzer şekilde Gabain de 1941 yılında hazırladığı *Altürkische Grammatik* adlı çalışmasında, Eski Türkçe içerisinde Köktürkçe ve Uygurcaya yer vermiştir (Gabain, 1988, s. 19). Ligeti, 1954 yayınında da Eski Türkçe; 6. ve 9. yüzyıl ile tarihlendirilmiş ve Karahanlı Türkçesi dâhil edilmemiştir (Ölmez, 2011, s. 4). Türkiye Türkologlarından Caferoğlu (1954, s. 103-192); Grønbech, Gabain ve Ligeti gibi Karahanlı Türkçesini Orta Türkçenin ilk dönemi olarak sayar. Son yıllarda yapılan çalışmalarda ise Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçenin son dönemi olarak değerlendirilmiştir. (Erdal, 2004), (Taş, 2001), (Johanson, 1998) yayınlarında Eski Türkçe olarak değerlendirilmiştir (Ölmez, 2011’den).

Yeni Sözcük Türetme Yolu Olarak Ödünçleme

Dillerde, yeni bir sözcük türetme yolları çeşitlidir. Eklemeli diller grubunda yer alan Türkçede de çeşitli yollarla yeni sözcük türetildiği kimi Türkologlarca açıklanmıştır. Eker (2011, s. 384-392) üç temel başlıkta bunu açıklar: *Türetme, birleştirme veya ödünçleme yoluyla yeni sözcükler edinme; sözcüklerin sınıfını değiştirme; anlam değişiklikleri*. Ancak bunlar yanı sıra *kalıplaşma, türetme, birleştirme, karma, kısaltma, derleme, tarama* ve *diğer* alt başlıkları altında da farklı sözcük türetim yollarına işaret eder. Türkçede yeni bir sözcük türetimi büyük ölçüde türetme yollarıyla sağlanırken; bu durum zamana bağlı olarak farklı dillerle alış veriş doğrultusunda alıntı sözcüklerle de gerçekleşir. Sözcük türetimde başvurulan işlek yollardan biri yabancı sözcüklere *benzetme (örnekseme)* yoludur. *Örnekseme*, bir sözcüğün ses ve yapı özelliklerinin örnek alınması yoluyla yeni bir sözcüğün türetilmesidir. Bu durum daha çok dönemin baskın dili, prestij dili üzerinden gerçekleştirilen bir dil olayıdır. Osm. *nefer* = MTT *er*, Fr. *ordonance* = *ordonant* (< ordu + donatım), Fr. *général* = MTT *genel*. Kutadgu Bilig’de benzetme (örnekseme) yoluyla sözcük türetimi tespit edilmez. Bunun yerine *ödünçleme* (sözcük alımı) yoluyla yeni sözcüklerin türetildiğini belirtmek mümkündür. Eker (2011, s. 392), sözcük türetimiyle ilgili alt başlıklar altında *anlam kayması, ters (geri) türetme, uydurma, işlevsel değişim, ödünçleme* alt türlerine değinir.

Dilin söz varlığını geliştirmede başka bir yol olarak geçen *ödünçlemenin* yönü; zaman, dilin ait olduğu kültürün siyasî, askerî ve ekonomik durumuna göre şekillenir. Ödünçlemeler ya doğrudan kaynak dilden ya da bu kaynak dile aracılık eden aracı dilden gerçekleşir. Türkçenin en eski yazılı döneminde Çin, Sanskrit, Soğd, Kore, Moğol ve Tibet etkisinden söz etmek mümkünken; ilerleyen dönem 11. ve 12. yüzyıl itibarıyla Arap ve Fars etkisi baskındır. Yabancı kökenli sözcüklerden Arapça ve Farsça büyük ölçüde Türkçeyi etkisi altına almaya başlamıştır. Arapça ve Farsçadan ödünç sözcükler; Karahanlı Türkçesinin sözcük varlığına girmiştir.

Alibekiroğlu (2017, s. 38) ise *sözcük türetme* ile *söz varlığını geliştirme* anlamları arasındaki farka dikkat çeker. Ona göre Türkçede sözlük hazinesini geliştirme yolları türetme, birleştirme, derleme ve tarama, örnekseme, ödünçleme, eğretileme (deyimler, imgeler), özel adların kavram ya da varlık adı olarak kullanılması, kısaltma şeklindedir. Sözcük türetme yollarını ise türetme [sözcük tabanlarına (kök ve gövdelere) yapım ekleri getirmek], birleştirme, örnekseme olarak açıklar. Alibekiroğlu’nun yorumuna göre yabancı sözcüklerin ödünçlenmesi dilin söz varlığını geliştiren bir durumdur. Görüldüğü üzere *sözcük ödünçleme* ile ilgili olarak, dilde yeni bir *sözcük türetme* ya da dilin *söz varlığını geliştirme* yönünde iki farklı bakış açısı vardır. Ödünç alma yoluyla dile giren alıntı sözcükler, dilin söz varlığını geliştirmek yanında, çalışmamızda belirteceğimiz kimi yollarla dilin kendi bünyesine kazandırılması ile yeni bir sözcük yapım yolu olarak da değerlendirmeye uygundur. Dolayısıyla her iki bakış açısını da birlikte değerlendirmek gereklidir.

Yöntem

Çalışmada sadece Kutadgu Bilig özelinde alıntı sözcükler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, *Kutadgu Bilig İndeks* (Arat, 1979b) çalışması taranmıştır. Örneklerdeki transkripsiyonlar (Arat, 1979a); çeviriler ise (Arat, 2003) yayını esas alınarak gösterilmiştir. Eserde Türkçe, Farsça, Arapça başta olmak üzere çok az sayıda Eski Yunanca, Moğolca, Çince, Pehlevi ve Sanskritçeden alıntıların mevcut olduğu görülür. Kökenler belirtildikten sonra eklenme yoluyla sağlanan yeni sözcük türetimleri + işaretiyle belirtilmiştir. Buna göre *A + T, F + T, A + F + T* gibi ikili ya da üçlü karma yapılar işaretlenmiştir. Ayrıca iki veya üç farklı kökeni olan sözlük birimlerin yan yana

dizildiği durumlar ise / işareti ile gösterilmiştir. Örneğin *Melik Buğra Han* zel adı, F/T/T dizilişindedir. *Arzu tilek* ikilemesi F/T şeklinindedir. Alıntı sözcüklerin hangi yollarla Türkçeleştirildiği Kutadgu Bilig metni ile ortaya konulmuştur. Buna göre her bir alıntı sözcük tespit edilip söz veya sözcük grupları içindeki Türkçeleştirme yolları sınıflandırılmıştır. Türkçeleşmiş sözcükler tablolar halinde Türkiye Türkçesinde karşılıklarıyla birlikte verilmiş; bu şekilde süreç içerisinde Türkçeleşmiş sözcüğün anlam, biçim ve ses durumunda herhangi bir değişiklik olup olmadığı net bir şekilde yansıtılmıştır. Metin içindeki köşeli parantez [ ] içerisinde belirtilen sayılar, o söz grubunun Kutadgu Bilig’de hangi sıklıkla geçtiğini belirtmiştir. Başlıklarda gösterilen köşeli parantez [ ] ise karma yapıyı belirtmek için kullanılmıştır. Eklerde gösterilen X işareti, -ı-, -i-, -u-, -- seslerine karşılık gelmektedir. Örneğin +/Xk biçimbiriminin aılıımı; +lık, +lik, +luk, +lk şeklinindedir. Alıntı sözcüklerin Türkçeleştirilme yollarından sadece birini alanlar birinci düzey Türkçeleştirme; birden fazla yolla Trkeleşmenin sağlandığı bu yeni sözcük türetimleri ise katmerli Türkçeleştirme olarak çalışmada ele alınmıştır. Birleşik fiil yoluyla sağlanan Türkçeleştirme rnekleri; Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmıştır. Bu amaçla TDK Güncel Türkçe Sözlük’n internetteki e-yayınından yararlanılmıştır. Kutadgu Bilig’deki Türkçeleştirmenin birinci ve en etkili yolu birleşik fiil kullanımın günümüzdeki kullanımının değişip değişmediğini açık ve net bir şekilde yansıtılmak için tablolarla karşılıklı kullanımları gösterilmiştir.

İnceleme

Farklı dillerden ödünçlenen sözcüklerin yapısı ağrlıklı olarak ikilidir. Arapça veya Farsça kökenli sözcüğe Türkçe yapım veya çekim ekinin getirilmesi, Türkçe yardımcı fiil veya asıl fiilin getirilmesi yoluyla sözcükler Türkçeleştirilmiştir. Metinde sadece *Mslmanlık* < müslim + an + lık yapısında, Arapça + Farsça + Türkçe kökenli kök ve tretimlerinin birlikte yer aldığı l durum gözlenir. Üç farklı dile ait unsurun olduğu tek örnek budur. Bu rnek dışında, eserde Arapça + Türkçe, Farsça + Türkçe gibi karma yapılar mevcuttur.

1. Yabancı Kökenli Sözcüklerin Ekler Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Türkçede yeni sözcük yapımında başvurulan en işlek yöntem tretmedir. Sözcüklerin kök ve gövdelerine İİYE, İFYE, FİYE, FFYE yoluyla ekler getirilerek yeni kavramlar karşılanmıştır. Bu durum dnleme yoluyla alınan sözcüklerde de görülür. AĞrlıklı olarak ödünç alınan sözcükler İİYE, tek örnekle de İFYE yoluyla türemiştir. Kutadgu Bilig’de alıntı sözcüklerde sadece isim köke eklenen tritime tanık olunur. Bu da ödünçlemenin fiil kategorisinde gerçekleşmesinin güçlüğünden kaynaklanır. Sadece isim kök durumunda olan alıntı sözcüklerin Trkeleştirilmesiyle karşılaşılır. Nitekim dillerin kimliği açısından fiilin dnlemesi, beklenen bir durum değildir.

Kutadgu Bilig’de ekler yoluyla yeni sözcük tritimi sadece Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde tespit edilir. Bu diller dışında *Soğdça*, *Moğolca*, *Sanskritçe*, *Eski Yunanca*, *Pehlevice*, *Latince*, *Çince* gibi yabancı dillerden ödünçlenen sözcüklere az da olsa rastlanmakla beraber; bu sözcüklerden ekler yoluyla yeni sözcük tritimi olmamıştır. Tritime yoluyla yabancı kökenli sözcükten yeni sözcük tritilmesi Türkçeleştirme yolu olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde kimi Arapça ve Farsça kökenli sözcükler Türkçenin söz varlığına eklenmiştir.

1.1. Arapça Kökenli Sözcüklerin Ekler Yoluyla Türkçeleştirilmesi: [A + T]

1.1.1. İsimden İsim Yapım Eki Yoluyla Türkçeleştirme [A + T]

Bu başlıkta tespit edilen alıntı sözcükler; +lXk, +lXg, +çA, +sXz ve +CX İİYE almıştır. En işlek İİYE, +lXk eki olarak görülür.

İsimden İsim Yapım Eki +lXk/ +lXg Yoluyla [A + T]

+lXk İİYE, Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren yaygın türetim yollarından biridir: *beglik* "bey olmaya layık, bey olacak olan" (KT D7), *eşilik* "hanım olmaya layık, hanım olacak olan" (KT D7) (Tekin, 2003, s. 84). 11. yüzyıl metinlerinden Kutadgu Bilig’deki Arapça kökenli alıntı sözcüklerde de bu ek, eklenme yollarından biri olmuştur. Örneklerde; eklerin kalınlık incelik bakımından uyumu netlik göstermez. Kimi örneklerde uyum varken kimisinde yoktur. Arapça kökenli sözcüklerin ek yoluyla Türkçeleştirilme yolları arasında en işlek yapıdır: *‘acizlik* < ‘aciz + lık (391. b.) [1], *fuzulluk* < fuzul + luk (644. b.) [1], *ğafillik* < ğafil + lık (C65. b.) [1], *gazilik* < gazi + lik (3982. b.) [1], *haciblik* < hacib + lık (2492. b.) [5], *harişlik* < hariş + lık (4731. b.) [2], *iminlik* < imin + lik (5056. b.) [3], *vezirlik* < vezir+lik (1036. b.) [5].

İsimden İsim Yapım Eki +lXğ/ +lXg Yoluyla [A + T]

Sahip olma işlevli sıfatlar türeten İİYE’dir. Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında da işlek bir yapım ekidir: *atlıg* "unvanlı" (BK D41), *başlıg* "başlı" (BK D3), *tizlig* "dizli" (BK D3). Kutadgu Bilig’de az sayıdaki örnekte Arapça kökenli alıntı sözcüğünün bu ekle Türkçeleştirildiği görülür: *kudrethg* < kudret+hğ (A2. s.) [1], *mevludlug* < mevlud+lug (A23. s.) [1], *meşrikrıklıglar* < meşrik + lıg + lar (A20. s.) [1].

İsimden İsim Yapım Eki +çA Yoluyla [A + T]

Eşitlik eki +çA, bazı sözcük köklerine kalıplaşmış isim unsuru göreviyle eklenir. Özellikle dil adı yapma işlevli örnekleri çoktur. +çA eşitlik eki işlevi yanı sıra Türkçenin tarihi dönemlerinde kalıplaşarak yeni sözcük de üretmiştir: *barça* "hepsi" (DLT I, 417, KTer. 33/70a1=35: 10). Bu madde altında da Arapça kökenli sözcüğe gelerek bir dil adı türetmiş ve alıntı sözcük bu yolla Türkçeleştirilmiştir. Tek örneği göze çarpar: *‘arabça* < ‘arab+çA (B73. b.) "Arapça, Arap dili" [1].

İsimden İsim Yapım Eki +CX Yoluyla [A + T]

Bu ek, meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimden isim yapar. Köktürkçeden itibaren sıklıkla meslek adı türeten bir ek olduğu göze çarpar. Kutadgu Bilig’de Arapça kökenli sözcüklere gelerek Türkçeleştirme işlevi üstlenen +CX ekinin nadir kullanımı görülür. Sadece iki sözcükte bu ekin Arapça sözcüğe eklenmiştir: *cefacı* < cefa+çı (1092. b.) [10], *du’acı* < du’a + çı (3731. b.) [5].

İsimden İsim Yapım Eki +sIz Yoluyla [A + T]

Çoğunlukla sıfat yapan bir ek olup, yokluk bildiren İİYE’dir. *Gabain*, *körksüz* "çirkinlik", *ögsüz* "annesiz" gibi kimi örnekleri verir (1988, s. 45). Kutadgu Bilig’de Türkçeleştirme yollarından biri olarak *ecelsiz* < ecel + siz (2289. b.) [1] sözcüğünde bu ek tespit edilir. Sınırlı bir kullanım alanı vardır. Düzlük yuvarlaklık uyumuna bağlı kalarak düz-dar biçimbirimiyle çekime girmiştir.

1.2. Farsça Kökenli Sözcüklerin Ekler Yoluyla Türkçeleştirilmesi [F+T]

1.2.1. İsimden İsim Yapım Eki Yoluyla Türkçeleştirme [F + T]

Bu başlıkta, +lXk, +lXg, +CX, +çA gibi İİYE ile sağlanan Türkçeleştirme yolları tespit edilip örneklendirilmiştir. Arapça kökenli sözcüklere göre, Farsça kökenli sözcüklerin Türkçe yapım ekleri yoluyla Türkçeleştirme örneklerinin daha sınırlı olduğu

göze çarpar. Arapça kökenli sözcüklerde +*lXk* İİYE daha işlek iken; Farsça kökenli sözcüklerde bu ek kullanım sıklığı düşmüştür.

İsimden İsim Yapım Eki +*lXk*/+*lXk* Yoluyla [F + T]

Soyut ve somut isim türeten bu ek, daha çok sıfat işlevlidir. Eski Türkçeye ait başka metinler aracılığıyla kimi örnekleri şöyledir: *ağılık* “ambar”, *suuluk* “su kabı” (Gabain, 1988, s. 44). Kutadgu Bilig’de de *meliklik* < melik + lik (B68. b.) [1] örneğinde, bu türetim yoluna tanık olunur.

İsimden İsim Yapım Eki +*lXğ*/+*lXg* Yoluyla [F + T]

Çoğunlukla sıfat yapma işlevi üstlenen, bir şeyle teçhiz olmuş anlamını katan bir ektir (Gabain, 1988: 44). *Kutadgu Bilig*’de geçen ve bu ek yoluyla Türkçeleşen örnekte, sıfat işlevi gözlenmez. Kendinden sonra gelen çokluk ekli çekim bu işlevin önüne geçmiş ve ad aktarması anlamı katmıştır: *iranlıklar* < iran + lıg+lar (A21. s.) [2]. *hünerliğ* < hüner + lıg (B54. b.) [1] örneğinde sıfat işlevi gözlenir.

İsimden İsim Yapım Eki +*CX* Yoluyla [F + T]

Yapanı bildiren ektir. Sadece Farsça kökenli *ajun* sözcüğüne eklenerek Türkçeleştirme yolu olarak tespit edilir. Sekiz örnekte geçen *ajunçı* sözcüğü, diğer Farsça kökenli sözcüklerin Türkçeleştirilmesine göre sık bir kullanım gösterir: *ajunçı* < ajun+çı (446. b.) [8]:

İsimden İsim Yapım Eki +*çA* Yoluyla [F + T]

Küçültme ve kuvvetlendirme bildiren bir ektir (Gabain 1988, s. 43): *ança*, *azuça*, *barça* gibi farklı kullanımları Eski Türkçe metinlerde göze çarpar. Kutadgu Bilig’de ise Farsça kökenli sözcükler arasında sadece *tejik* sözcüğüne eklenmiştir: *tejikçe* < tejik + çe (B73. b.) [1]. Bu örnekte, +*çA* eşitlik eki, kalıplaşmış isimden isim yapım eki olarak sözcük yapımına katılmıştır.

1.2.2. İsimden Fiil Yapım Eki Yoluyla Türkçeleştirme [F + T]

Arapça kökenli sözcükler arasında İFYE +*lA-* eki ile Türkçeleştirme yolu tespit edilmezken; Farsça kökenli sözcüklerde hem istek anlamı katan *arzula-* hem de benzetme unsuru katan *rüstemle-* örneğinde İFYE yoluyla Türkçeleştirmeye tanık olunmaktadır. *arzula-* < arzu + la- (136. b.) [20]: İstemek, dilemek. Farsça kökenli arzu ismine, işlek bir isimden fiil yapım eki olan +*lA-* ekinin getirilmesiyle türemiştir. *Rüstemle-* < Rüstem + le- (6549. b.) [1]: Rüstem’e benzemek. Bu örnekte İFYE olan +*lA-* benzetme unsuru katmıştır. Seçkin ve Çoşar, Türkçede alıntılardan sözcük türetmede isimlere gelen eklerin kullanım sıklığını açıkladıkları tabloda birinci sırada isimden fiil yapım eki +*lA-* ekine yer verir (2017, s. 1402). Ancak Kutadgu Bilig’de bu durum tersine bir görünüm sergiler. Sınırlı örnekte kullanımına tanık olunur.

1.3. Arapça + Farsça Yapısındaki Sözcüğün Ekler Yoluyla Türkçeleştirilmesi [A + F + T]

Arapça ve Farsça unsurlardan oluşan karma yapılı bir sözcük, Türkçe sözcük yapım yollarından biri olan İİYE olarak Türkçeleşmiştir. Arapça ya da Farsça kökenli sözcüklerin Türkçe yapım eki olarak Türkçeleştiği örneklere göre Arapça + Farsça karma yapılı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi sınırlıdır. Sadece bir örnekte +*lXk* İİYE yoluyla karma yapının Türkçeleştiği gözlenir: *müslümanlık* < müslim + an + lık (5488. b.) [1]

(Arapça + Farsça + Türkçe). Arapça kökenli *müslim* sözcüğü, Farsça yapım eki /an/² ile genişletilmiş; bu karma yapı da Türkçe yapım eki yoluyla Türkçeleştirilmiştir.

2. Yabancı Kökenli Sözcüklerin Birleşik Fiil Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Bu başlık altında Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin, Türkçe asıl fiil ya da yardımcı fiil unsurlarıyla Türkçeleştirme yollarına yer verilir. Karahanlı Türkçesinden günümüze birleşik fiil yoluyla alıntı sözcüklerin nasıl Türkçeleştirildiğini somut bir şekilde göstermek amacıyla Kutadgu Bilig’de tespit edilen alıntı sözcüklerle kurulu birleşik fiillerin, *TDK Güncel Türkçe Sözlük*’le karşılaştırılması tablolar aracılığıyla belirtilmiştir.

Başka dillerden ödünç alınan sözcükler olmakla beraber; bu sözcüklerin birleşik fiil yoluyla Türkçeleştirilmediği dikkati çekmiştir.

2.1. Arapça Kökenli Sözcüklerin Birleşik Fiil Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Arapça kökenli alıntı sözcüklerin yardımcı fiil unsurlarından daha çok *kıl-* fiiliyle sağlandığı, bunu *bol-* fiilinin takip ettiği görülür. *İsim + asıl fiille* kurulu birleşik fiil yapıları ise *isim + yardımcı fiil* kuruluşundaki örneklere göre daha çeşitlidir.

2.1.1. İsim + Yardımcı Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [A / T]

İsim + yardımcı fiil kuruluşundaki bu yapılarda, yardımcı fiil olarak yalnızca *bol-* ve *kıl-* fiili örnekler tespit edilir. Bu yolla yabancı kökenli sözcüklerin Türkçeleştiği görülür.

2.1.1.1. İsim + *Kıl-* Yardımcı Fiiliyle Kurulu Birleşik Fiil Yoluyla [A / T]

Kutadgu Bilig’de geçen *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşan Arapça kökenli sözcüklerin oluşturduğu yapıların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları aşağıda tablolaştırılmıştır. Bu şekilde Arapça kökenli sözcüklerin günümüze gelinceye kadar birleşik fiil yoluyla Türkçeleştirilmesi yanı sıra isim köklerinde de herhangi bir değişiklik olup olmadığı gözlenmiştir.

Buna göre çoğunlukla Arapça kökenli isim köklerinin değişmemiş; üzerine aldığı birleşik fiilde değişiklikler yaşandığı gözlenmiştir. Önemli ölçüde *kıl-* yardımcı fiili yerine *et-* fiili ile birleşik fiillerin kurulduğu tablo¹’de de görülecektir. Ayrıca kimi örneklerde Arapça kökenli isim unsurunun Türkçe sözlük birimle değiştiği ve bu kullanımın yaygınlık kazandığı anlaşılmıştır. *Kıyam kıl-* (5443. b.) yerine *ayağa kalk-*; *taziyet kıl-* (623. b.) yerine *başsağlığı dile-*, *başsağlığında bulun-* gibi. Ya da doğrudan Türkçe fiil karşılığı olan örnekleriyle de karşılaşmıştır: *sena kıl-* (3116. b.) > *öv-*. Arapça kökenli sözcüğün birleşik fiil yoluyla Türkçeleştirildiği *hasım kıl-* (1433. b.) yapısı ise; *düşman kesil-* şekliyle Türkiye Türkçesinde yaygındır. Bu birleşik fiilde ise Arapça değil Farsça kökenli (*düşman*) sözcükle asıl fiilin deyimleştiği ve bu şekilde Türkçeye kazandırıldığı göze çarpar. *Cemaat kıl-* örneğinde ise birleşik fiil yapısının yine alıntı sözcük temelinde bu sefer türetim yoluyla Türkçeleşmiş şekli göze çarpar: *cemaatleşmek*.

Kutadgu Bilig’de *kıl-* yardımcı fiiliyle sağlanan Türkçeleştirme yollarının, günümüzde de önemli ölçüde devam ettiği; kimisinin *kıl-* yerine *et-*, *ol-* yardımcı fiillerini tercih ettiği; kimisinin türetim yoluna evrildiği; kimisinin farklı bir alıntı sözcük temelinde yine birleşik fiili kurarak yaygınlık kazandığı; kimisinin de hem türetim hem de yardımcı fiille şekillendiği gözlenmiştir.

² Farsçada son eklerden olan /an/ ekinin işlevi aidiyet bildirmektir. Müslüman sözcüğüyle “müslim olan” anlamı kastedilmektedir.

Farklı isimlerle *kıl-* fiilinin birleşik fiil kurduğu; bunlar arasında *dua* ve *şükür* isimlerinin daha çok tercih edilmiştir.

Tablo 1. Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin *Kıl-* Yardımcı Fiille Türkçeleştigi Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin <i>Kıl-</i> Yardımcı Fiiliyle Türkçeleştigi Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>Cefa kıl-</i> (716. b.) [16]	<i>Cefa et-</i>
<i>Cemaat kıl-</i> (5486. b.) [1]	X ³
<i>Da’vi kıl-</i> (811. b.) [2]	<i>Davacı ol-</i>
<i>Dua kıl-</i> (3051. b.) [16]	<i>Dua et-</i>
<i>Fesad kıl-</i> (2091. b.) [2]	<i>Fesat çıkar-</i>
<i>Fida kıl-</i> (56. b.) [1]	<i>Feda et-</i>
<i>Hasım kıl-</i> (1433. b.) [3]	X ⁴
<i>İnayet kıl-</i> (1267. b.) [2]	<i>İnayet et-</i>
<i>Kabul kıl-</i> (A18. s.) [1]	<i>Kabul et-</i>
<i>Kıyam kıl-</i> (5443. b.) [1]	X ⁵
<i>Malum kıl-</i> (A11. s.) [1]	<i>Malum et-</i>
<i>Meşgul kıl-</i> (5116. b.) [1]	<i>Meşgul et-</i>
<i>Munazara kıl-</i> (C46. s.) [4]	X ⁶
<i>Niyet kıl-</i> (5732. b.) [2]	<i>Niyet et-</i>
<i>Sabır kıl-</i> (587. b.) [4]	<i>Sabret-</i>
<i>Sena kıl-</i> (3116. b.) [1]	<i>Öv-</i>
<i>Şükür kıl-</i> (3294. b.) [1]	<i>Şükret-</i>
<i>Tabir kıl-</i> (C74. s.) [2]	<i>Tabir et-</i>
<i>Tasnif kıl-</i> (A24. s.) [2]	<i>Tasnif et-</i>
<i>Taziyet kıl-</i> (624. b.) [3]	X ⁷

İsim + İsim Çekim Eki (Hal Eki) + Yardımcı Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [A+ T/ T]

Eski Türkçenin ilk dönemi olan Köktürkçede belirtme ekleri olarak *+g*, *+n* ve *+nl* ekleri görevlidir. Bunlardan *+nl* genel itibarıyla zamirlere gelmiştir. Devam eden tarihi süreçte bu ekin işlerlik alanı artmaya başlamıştır. Nitekim Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig’de sadece zamirlere gelme özelliğini yitirerek her isme gelmeye başlamıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2014, s. 65). Eski Uygur Türkçesinde ise *+nl* belirtme ekinin kullanım alanı ara aşamayı temsil etmiş; ne Köktürkçedeki gibi sadece zamirlere gelme eğilimi göstermiş ne de Karahanlıca gibi her isme eklenebilmiştir. Dolayısıyla Köktürkçe ile Karahanlıca arasında bir geçiş dönemi özelliği taşımıştır. Kutadgu Bilig’de *niyet+ni kıl-* (5722. b.) [1] örneğinde Arapça kökenli *niyet* sözcüğü öncelikle belirtme eki *+nl* almış ve sonrasında *kıl-* yardımcı fiiliyle birlikte birleşik fiil kurmuştur. Bu yolla *niyet* sözcüğü hem çekim eki hem de yardımcı fiil

³ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te geçmemektedir. Ancak halk ağzında *cemaat olmak*, *cemaatleş-* biçiminde yaşamaktadır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

⁴ Halk ağzında *hasım ol-*, *düşman kesil-* şeklinde geçen yapı; TDK Güncel Türkçe Sözlük’te bulunmamıştır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

⁵ *Kıyam* sözcüğünün geçtiği bu yapı, halk ağzında geçerken; TDK Güncel Türkçe Sözlük’te bulunmamıştır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

⁶ TDK Güncel Sözlük’te bulunmamakla beraber halk ağzında *münazara yap-* kullanımı vardır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

⁷ TDK Güncel Sözlük’te bulunmamakla beraber halk ağzında *başsağlığı dile-*, *başsağlığında bulun-*, *taziyede bulun* kullanımları vardır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

unsuruyla Türkçeleştirilmiştir. Bu örnekte *katmerli Türkçeleştirme* olayından bahsetmek mümkündür.

2.1.1.2. İsim + Bol- Yardımcı Fiiliyle Kurulu Birleşik Fiil Yoluyla [A / T]

Kıl- fiiliyle kurulu birleşik fiillerle karşılaştırıldığında *bol-* fiilli birleşik fiiller yoluyla Türkçeleştirme yoluna daha az tanık olunur. *Dua* sözcüğünün *kıl-* fiiliyle birleştiği örnekler yukarıda da görüldüğü üzere daha sık iken; *bol-* yardımcı fiiliyle de birleşik fiil kurduğu gözlenir.

Tablo 2. Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin Bol- Yardımcı Fiille Türkçeleştiği Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin Bol- Yardımcı Fiiliyle Türkçeleştiği Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>Dua bol-</i> (5491. b.) [1]	<i>Dua et-</i>
<i>Firak bol-</i> (6204. b.) [1]	<i>Ayrı-</i>
<i>Hal bol-</i> (6109. b.) [2]	<i>Hallol-</i>
<i>Halal bol-</i> (4405. b.) [2]	<i>Helal ol-</i>
<i>Hata bol-</i> (1920. b.) [1]	<i>Hata et- (hata eyle-, hata işle-)</i>
<i>Hil bol-</i> (4064. b.) [1]	<i>Selamla-⁸</i>
<i>İmin bol-</i> (5056. b.) [5]	<i>Emin ol-</i>
<i>İttifak bol-</i> (A13. s.) [5]	<i>İttifak et-</i>
<i>Mihnet bol-</i> (6450. b.) [1]	<i>Mihnet çek-</i>
<i>Muti bol-</i> (5946. b.) [1]	<i>X⁹</i>
<i>Müevvet bol-</i> (2970. b.) [1]	<i>Mürüvvetini gör-</i>
<i>Müsafır bol-</i> (1388. b.) [1]	<i>Misafir ol-</i>
<i>Sebep bol-</i> (1488. b.) [4]	<i>Sebep ol-</i>
<i>Selamet bol-</i> (5058. b.) [2]	<i>Selamtle-</i>

Tabloya bakıldığında Arapça sözcüklerin önemli ölçüde devam ettiği; *et-*, *ol-* gibi yardımcı fiil ya da *gör-*, *çek-* gibi asıl fiillerle birleşik fiillerin kurulduğu ya da birleşik fiil yapısından çıkararak türetme yoluyla (İFYE) tek bir fiille anlamın sağlandığı gözlenir.

İsim + İİYE + Bol- Fiili Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [A + T / T]

Hatarlıg bol- (2835. b.) [2] örneğinde Arapça kökenli sözcük ilk olarak İİYE +IXg ekiyle çekimi girmiştir. Bu yapı üzerine ayrıca yardımcı fiil unsurlarından *bol-* fiili ile birleşik fiil kurar. *Duaçı bol-* (3791. b.) [3] < *dua* + *çı bol-* “*duaçı olmak*” birleşik fiili örneği de *İsim + İİYE + bol-* fiili kuruluşundadır. +IXg ve +çX ekleriyle türetilen Türkçeleşmiş birinci düzey yapılar ayrıca *bol-* yardımcı fiiliyle yeniden Türkçeleşmeye uğramıştır. Dolayısıyla *katmerli Türkçeleştirme* olayı söz konusudur.

2.1.2. İsim + Asıl Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [A / T]

Bu kuruluştaki birleşik fiil örneklerinde asıl fiil olarak *ur-*, *bir-/ber-*, *yi-* ve *tut-* fiili ekseninde Arapça kökenli sözcükler Türkçeleştirilmiştir. *Cefa ur-* (6467. b.) [1], *hazine ur-* (2714. b.) [5], *hazine urun-* (1926. b.) [2], *lakab ur-* (A18. s.) [1], *minnet ur-* (857. b.) [1], *nevbet tuğu ur-* (86. b.) [1] yapılarında Arapça kökenli sözcükler; asıl fiil olarak *ur-* fiili ile söz grubu kurmuşlar ve Türkçeleşmişlerdir. *Ber-/bir-* fiili ile de Türkçeleşen örnekler göze çarpar: *can bir-* (1728. b.) [4], *cevab bir-* (1006. b.) [4], *halva bir-* (3611. b.) [1], *halal bir-* (4408.

⁸ *Selam ol-* fiili 3. şahıs çekiminde Türkiye Türkçesinde geçer: *selam olsun*. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

⁹ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te *muti* “itaatlı” anlamıyla mevcut iken, *muti ol-* birleşik fiili geçmemektedir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 2.9.2023].

b.) [1], *haber ber-* (3302. b.) [2], *inayet bir-* (1797. b.) [1], *kıssa bir-* (2498. b.) [1]. Ayrıca *hile bil-* (2327. b.) [1], *hat bil-* (2773. b.) [1], *hal bil-* (6320. b.) [1] birleşik fiil yapılarında *bil-* asıl fiilinin sık kullanımı da göze çarpar. Örnekler içerisinde daha çok bu asıl fiillerle Türkçeleştirme yolu sağlanmıştır. Asıl fiilin çeşitlilik gösterdiği isim unsurları *can*, *cefa*, *hak*, *halva*, *helal*, *hile*, *himmət* ve *imin* sözlük birimleridir.

Tablo 3. Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin İsim + Asıl Fiille Türkçeleştiği Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin İsim + Asıl Fiille Türkçeleştiği Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları	Kutadgu Bilig’de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin İsim + Asıl Fiille Türkçeleştiği Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>can tir-</i> (5383. b.) [1]	<i>Can topla-</i>	<i>hazine urun-</i> (1926. b.) [1]	X ¹⁰
<i>can bir-</i> (1728. b.) [4]	<i>Can ver-</i>	<i>hava bas-</i> (3937. b.) [4]	<i>Nefsine uyma</i> ¹¹
<i>can üzül-</i> (1520. b.) [3]	<i>Canı çık-</i> ¹²	<i>hazine ur-</i> (2714. b.) [5]	<i>Mal topla-</i> (biriktir-) ¹³
<i>can sızır-</i> (1919. b.) [1]	<i>Canına acıma</i> ¹⁴	<i>hava bekle-</i> (5759. b.) [1]	<i>Nefsine uyma-</i>
<i>can yulugla-</i> (1733. b.) [9]	<i>Canına acıma</i> ¹⁵	<i>himmət bedük tut-</i> (5420. b.) [1]	<i>Himmət et-</i> ¹⁶
<i>can yavrit-</i> (1912. b.) [1]	<i>Canını acıt-</i> ¹⁷	<i>haram yi-</i> (5261. b.) [7]	<i>Haram ye-</i>
<i>cefa kel-</i> (6517. b.) [2]	<i>Cefa çek-</i> (gör-)	<i>himmət uluğ tut-</i> (5419. b.) [1]	<i>Himmət et-</i>
<i>cevab bir-</i> (1006. b.) [4]	<i>Cevap ver-</i>	<i>imin tut-</i> (5577. b.) [1]	<i>Emin ol-</i>
<i>cefa ur-</i> (6467. b.) [1]	<i>Çefa çek-</i> (gör-)	<i>iman küdez-</i> (3741. b.) [1]	X ¹⁸
<i>du’a artur-</i> (3059. b.) [2]	<i>Dua al-</i> , (<i>duasını al-</i>) ¹⁹	<i>imin yorit-</i> (5546. b.) [1]	<i>Emin ol-</i>
<i>ecel tut-</i> (1118. b.) [3]	<i>Eceli gel-</i> ²⁰	<i>inayet bir-</i> (1797. b.) [1]	<i>İnayet et-</i> (eyle-)
<i>haber ber-</i> (3302. b.) [2]	<i>Haber ver-</i>	<i>kanaat tile-</i> (B10. b.) [1]	<i>Kanaat et-</i>
<i>hak öte-</i> (3065. b.) [1]	<i>Hakkını öde-</i>	<i>lakab ur-</i> (A18. s.) [1]	<i>Lakap tak-</i>
<i>hak yitür-</i> (2403. b.) [1]	<i>Hakkını ver-</i>	<i>kaza yorit-</i> (3195. b.) [2]	<i>Kazaya rıza göster-</i>
<i>hak tegür-</i> (2974. b.) [1]	<i>Hakkını ver-</i> ²¹	<i>kıssa bir-</i> (2498. b.) [1]	<i>Kıssadan hisse al-</i>

¹⁰ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te bu söz grubu tanımlanmaz. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023]. *Mal topla-* (biriktir-) kullanımı halk ağzında mevcuttur.

¹¹ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te *nefsine uy-* söz grubu geçer. Bundan hareketle tabloya eklenmiştir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023]. Arat’ın çalışmasında (2003, s. 285), bu fiil grubu *nefsine hâkim ol-* anlamıyla yorumlanmıştır.

¹² *Canı ayrıldı* (1520. beyit), *canlar feda olsun* (1929. beyit), *can çıksa* (2163. beyit) gibi farklı yorumlarda bu birleşik-fiil çevrilmiştir (Arat, 2003, s. 118, 147, 162).

¹³ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te bu söz grubu tanımlanmaz. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

¹⁴ Arat’ın çalışmasında (2003, s. 146), bu fiil grubu *canını erit-* olarak yorumlanmıştır.

¹⁵ Arat’ın çalışmasında (2003, s. 133), bu fiil grubu *canını feda et-* olarak yorumlanmıştır.

¹⁶ Bire bir çevirisi *himməti büyük tut-* anlamında çevrilen *himməti bedük tut-* ve *himməti uluğ tut-* söz gruplarının karşılığı TDK Güncel Türkçe Sözlük’te *himmət et-* biçimindedir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

¹⁷ Arat’ın çalışmasında (2003, s. 145), bu fiil grubu *canını üz-* olarak yorumlanmıştır.

¹⁸ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te doğrudan bir karşılığı bulunamamıştır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

¹⁹ Arat’ın çalışmasında (2003, s. 225), bu fiil grubu *dua kazandır-* olarak yorumlanmıştır.

²⁰ Arat’ın çalışmasında (2003, s. 91), bu fiil grubu *ecel yakala-* olarak yorumlanmıştır.

²¹ Arat’ın çalışmasında (2003, s. 219), bu fiil grubu *hakkını öde-* olarak yorumlanmıştır.

<i>halal yi-</i> (1312. b.) [6]	<i>Helal lokma ye</i> ²²	<i>cebr-ü mukabel okı-</i> (4382. b.) [1]	<i>Cebir ve mukabele oku-</i> ²³
<i>halal bir-</i> (4408. b.) [1]	<i>Helal ol-</i>	<i>minnet ur-</i> (857. b.) [1]	<i>Minnet duy-</i>
<i>bañil kol-</i> (1518. b.) [1]	<i>Helalleş-</i>	<i>ñatar yak-</i> (3686. b.) [1]	<i>Tehlikeye at-</i>
<i>hab iç-</i> (6590. b.) [1]	X ²⁴	<i>kafur saç-</i> (5450. b.) [2]	X ²⁵
<i>ñat bil-</i> (2773. b.) [1]	<i>Kayda geçir</i> ²⁶	<i>nevet tuğı ur-</i> (86. b.) [1]	X ²⁷

2.1.2.1. İsim + İsim Çekim Eki [Hal Ekleri / İyelik Ekleri] // Yapım Eki + Asıl Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [A + T / T]

İsim + asıl fiil kuruluşundaki örnekler arasında ismin çekim eklerini aldığı kimi yapılar vardır. İsim çekim eklerinden hal ekleri ile iyelik eklerinin eklendiği birleşik fiillerde, asıl fiillerin en çok çeşitlendiği isim unsurları *haram* (4), *hüküm* (2), *fesad* (2) şeklindedir.

İsim + Hal Ekleri + Asıl Fiil Kuruluşunda [A + T / T]

Asıl fiille kurulu birleşik fiillerdeki Arapça kökenli sözcükler +DA bulunma eki, +DIn ayrılma eki, +KA yönelme eki ve +(X)g belirtme ekleri ile çekimlidir:

Tablo 4. Kutadgu Bilig'de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin İsim + Hal Ekleri + Asıl Fiille Türkçeleştiği Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig'de Geçen Arapça Kökenli Sözcüklerin İsim + Hal Ekleri + Asıl Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştiği Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>mesel+de kel-</i> (110. b.) [3]	X ²⁸
<i>fesad+dın yırak tur-</i> (1434. b.) [1]	X ²⁹
<i>fesad+ka katıl-</i> (1334. b.) [3]	<i>Fesada ver-, fesat çıkar-</i>
<i>haram+ka katıl-</i> (5261. b.) [3]	X ³⁰
<i>haram+(i)g kod-</i> (6459. b.) [1]	X ³¹
<i>haram+(i)g tut-</i> (6439. b.) [1]	X ³²
<i>haram+(i)g tir-</i> (3385. b.) [1]	<i>Haramın temeli olmaz.</i> ³³

İsim + İyelik Eki + Asıl Fiil Kuruluşunda [A + T / T]

²² Günümüz Türkçesinde bu asıl fiille kurulu deyimleşmiş fiil *helal lokma ye-* ya da *helal ye-* söz grupları içinde kullanılır. TDK Güncel Sözlük'te *haram ye-* geçerken, *helal ye-* ifadesi tanıklanmaz. Bunun yerine *helalleş-, helalinden, helal ol-, helal et-* ifadeleriyle karşılaşılr. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

²³ TDK Güncel Türkçe Sözlükte *mukabele oku-* deyimini geçerken; *cebir oku-* tespit edilmez. Bunun yerine *cebir kullan-* ifadesi yer alır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

²⁴ TDK Güncel Sözlük'te bulunmaz. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

²⁵ *Kafür* sözcüğü TDK Güncel Türkçe Sözlük'te açıklanmakla beraber *kafur saç-* deyimini açıklanmamaktadır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

²⁶ Arat'ın çalışmasında (2003, s. 205), bu fiil grubu *kayda geç-* olarak yorumlanmıştır. <https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 4.9.2023).

²⁷ TDK Güncel Türkçe Sözlük'te bu söz grubu tanıklanmaz. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

²⁸ TDK Güncel Türkçe Sözlük'te bu söz grubu tanıklanmaz. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 5.9.2023].

²⁹ TDK Güncel Türkçe Sözlük'te bu söz grubu tanıklanmaz. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 5.9.2023].

³⁰ TDK Güncel Sözlük'te bulunmamakla beraber halk ağzında bu kullanım *harama bulaş-* şekliyle devam eder. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 5.9.2023].

³¹ TDK Güncel Sözlük'te bulunmamakla beraber halk ağzında bu kullanım *haramı bırak-* devam eder. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 5.9.2023].

³² TDK Güncel Sözlük'te bulunmamakla beraber halk ağzında bu kullanım *haramı helalden ayır-* şeklinde geçer. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

³³ TDK Güncel Sözlük'te geçen bu cümlenin anlamı *haram toplu-* ve bunun faydasız olmasıyla ilgilidir. Nitekim Arat (2003: 248) çalışmasında, "haram toplarsın gidersen kalır; sen inleye inleye git, safâsını o sürsün" anlamıyla geçer. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 4.9.2023].

Arapça kökenli sözcüklerin asıl fiille kurdukları birleşik fiil yapısı 2. tekil şahıs ve 3. tekil şahıs iyelik ekiyle çekimlidir: *hal+ing sözle-* (5687. b.) [1]; *hukm+i bil-* (1279. b.) [1], *hüküm+i tegür-* (3898. b.) [1].

İsim + İyelik Eki + Hal Eki + Asıl Fiil Kuruluşunda [A + T + T / T]

Hal eki olarak belirtme ekleri dikkati çeker. 3. tekil şahıs iyelik ekinden sonra Köktürkçede sadece +n belirtme eki göze çarparken; Karahanlıcada +n ve +nl çekimleri görülmüştür: *ıyar+ı+n küdez-* (5575. b.) [1]; *virde+i+n okı-* (6222. b.) [1]; *kadr+i+ni bil-* (473. b.) [3]; *hak+ing+nı öte-* (1560. b.) [2]. Bu kuruluştaki örnekler iki kez ek yoluyla ve ayrıca birleşik fiil yoluyla üç kez Türkçeleştirmeye uğramıştır, dolayısıyla *katmerli Türkçeleştirmeye* tanık olunmaktadır.

İsim + Yapım Eki + Asıl Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [A + T / T]

İşlek olmamakla beraber üç örnekte tanıklanır. Farsça bir sözcüğe yine işlek İİYE olan +lXk eki gelerek türemiştir. *ajunluk* < *ajun+luk*: *ajunluk tile-* (4853. b.) [1] örneğinde, *ajunluk* sözcüğü birleşik fiilin isim unsurudur.

2.2. Farsça Kökenli Sözcüklerin Birleşik Fiil Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Farsça kökenli sözcüklerin yardımcı fiil ve asıl fiille kurdukları yapılar yoluyla Türkçeleştirmeye metinde tanık olunur. Yardımcı fiil unsurlarından *kıl-* ve *bol-* fiillerinin etkili olduğu görülür. Farsça kökenli *ajun* sözcüğü, metinde işlektir. Birleşik fiil türetimleri de bu anlamda çeşitlilik gösterir. *Ajun* sözcüğü, isim unsuru olarak yalın hâlde gözlemlendiği gibi +nı, +g, +da çekim eklerini alarak *isim + yardımcı fiil (bol-)* (tablo7) ya da *isim + asıl fiil* kuruluşunda (tablo8) (*tut-*, *bul-*, *yi-*, *ulıt-*) Kutadgu Bilig’de tespit edilir.

2.2.1. İsim + Yardımcı Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [F / T]

2.2.1.1. Kıl- Yardımcı Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [F / T]

Farsça kökenli sözcüklerin *kıl-* birleşik fiili yoluyla Türkçeleştiği örneklerde *namaz* sözcüğüyle birleşik fiil kuruluşu baskındır. Namazın türleri ve vakitleri üzerinden *kıl-* yardımcı fiili aracılığıyla söz grubu tamamlanmıştır: *namaz kıl-* (4969. b.) [4], *adına namaz kıl-* (3239. b.) [1], *fariza namaz kıl-* (3239. b.) [1], *tang namaz kıl-* (3287. b.) [2], *yatgu namaz kıl-* (3285. b.) [1]. *Kıl-* yardımcı fiilinin Farsça isim tabanına eklendiğinde Kutadgu Bilig’de, önemli ölçüde *namaz* ile söz grubu kurmuştur. *Namaz* sözcüğünün sadece isim çekim ekleri ve yardımcı fiil esasında kurduğu birleşik fiille de tanık olunur: *namaz+ı+n kıl-* (4887. b.) [4]. Bu birleşik fiil yapıları günümüz Türkçesinde de kullanımını devam ettirmektedir³⁴. Ayrıca *araste kılın-* (A10. s.) [1]; *mina kıl-* (4960. b.) [1]; *yad kıl-* (A38. s.) [1] örnekleri de mevcuttur.

Tablo 5. Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Kıl- Yardımcı Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştiği Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlük’teki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Kıl- Yardımcı Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştiği Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlük’teki Karşılıkları
<i>Araste kılın-</i> (A10. s.) [1]	X ³⁵
<i>Mina kıl-</i> (4960. b.) [1]	X ³⁶

³⁴ *Namaz kıl-*, *namazını kıl-* fiil grupları TDK Güncel Türkçe Sözlük’te geçmektedir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 9.9.2023].

³⁵ *Araste et-* “sırala-, tertip et-” şekliyle *Kubbealti Lugatı*’nde tanıklanır. <http://www.lugatim.com/s/araste> [Erişim tarihi 2.9.2023]. Ancak TDK Güncel Türkçe Sözlük’te sadece *araste* sözcüğünün anlamı bulunur. Birleşik fiil grubu içindeki açıklama yoktur.

Yad kıl- (A38. s.) [1]	Yâd et-
------------------------	---------

2.2.1.2. Bol- Yardımcı Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [F / T]

Yardımcı fiil köklerinden bir diğeri *bol-* fiilidir. Farsça isimlerin Türkçe yardımcı fiil köküyle birlikte kullanımı Türkçeleştirme yollarından biri olarak göze çarpar.

Tablo 6. Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Bol- Yardımcı Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştigi Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Bol- Yardımcı Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştigi Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>Ferişte bol-</i> (5268. b.) [1]	X ³⁷
<i>Hoş bol-</i> (589. b.) [1]	<i>Hoşa git-</i>
<i>Kand bol-</i> (5154. b.) [2]	X ³⁸
<i>Kisra bol-</i> (6547. b.) [1]	X
<i>Reva bol-</i> (5879. b.) [1]	<i>Reva gör-</i>
<i>Seza bol-</i> (210. b.) [1]	<i>Değer ver-, değer biç-</i>
<i>Şeker bol-</i> (5154. b.) [2]	X ³⁹

İsim + Hal Eki + Bol- Fiili Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [F + T / T]

Farsça kökenli sözcüklerde *bol-* fiilinin hal ekiyle çekimli örneği tektir. *ajunda bol-* (1972. b.) [1].

2.2.2. İsim + Asıl Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla [F + T / T]

Farsça kökenli sözcüklerin *İsim + asıl fiil* kuruluşundaki yapıyla Türkçeleştigi örneklerin başında *ajun tut-* (88. b.) [15] yapısı gelmektedir. En işlek kullanımdır. Diğer yapılar sınırlı örnekte tespit edilir. Bu kuruluştaki yapılarda *tut-* asıl fiiliyle daha çok Türkçeleşme gerçekleşmiştir.

Tablo 7. Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Asıl Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştigi Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Asıl Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştigi Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>Ajun tut-</i> (217. b.) [15]	<i>Dünyayı tut-</i>
<i>Cihan tut-</i> (284. b.) [1]	<i>Cihanı tut-</i>
<i>Cihan yarut-</i> (290. b.) [1]	X ⁴⁰
<i>Dost tut-</i> (4201. b.) [2]	<i>Dost tut-</i>
<i>Kan kaz-</i> (5357. b.) [1]	X ⁴¹

³⁶ *Mina kıl-* fiil grubu TDK Güncel Türkçe Sözlük’te geçmemektedir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 9.9.2023].

³⁷ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te bu birleşik fiilin karşılığı doğrudan yoktur, ancak benzetme unsuruyla birlikte “melek gibi” söz grubuyla anlamca yakındır. Arat, 2003 yayınında *melek ol-, çok iyi ol-* (5268. beyit) anlamındadır.

³⁸ Arat, 2003 yayınında *bal şeker ol-* (5154. beyit) şeklinde çevrilmiştir. Ancak TDK Güncel Türkçe Sözlük’te geçmemektedir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023]. Bununla birlikte halk ağzında *bal şeker olsun* tabiri yaşamaktadır.

³⁹ Ancak TDK Güncel Türkçe Sözlük’te geçmemektedir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023]. Bununla birlikte halk ağzında *bal şeker olsun* şeklinde yaşar.

⁴⁰ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te ilgili fiil grubu tespit edilmemiştir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023].

⁴¹ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te yoktur. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023]. Ancak halk ağzında *maden kaz-* şeklinde yaşamaktadır.

Ruze tut- (3227. b.) [2]	Oruç tut-
Namaz yetür- (4962. b.) [1]	Namaza dur-
Pak kal- (6436. b.) [1]	X ⁴²

İsim + Hal Eki + Asıl Fiil Kuruluşunda Birleşik Fiil Yoluyla

Bu kuruluştaki yapıların çoğunluğunu *ajun* sözcüğü oluşturur. +nI, +(X)g belirtme hal ekleri; +DA bulunma eki ile bu yapılar kurulmuştur.

Tablo 8. Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Hal Eki + Asıl Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştiği Yapıların TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları

Kutadgu Bilig’de Geçen Farsça Kökenli Sözcüklerin İsim + Hal Eki + Asıl Fiil Kuruluşuyla Türkçeleştiği Yapılar	TDK Güncel Türkçe Sözlükteki Karşılıkları
<i>Ajunug tut-</i> (1748. b.) [3]	<i>Dünyayı tut-</i>
<i>Ajunug yi-</i> (225. b.) [1]	X ⁴³
<i>Ajunni tut-</i> (351. b.) [2] ⁴⁴	<i>Dünyayı tut-</i> ⁴⁵
<i>Ajunug bul-</i> (1535. b.) [3]	<i>Dost tut-</i>
<i>Ajunni ulıt-</i> (6542. b.) [1]	X ⁴⁶
<i>Ajunda bulun-</i> (4731. b.) [1]	<i>Hevesini al-</i> ⁴⁷

3. Yabancı Kökenli Sözcüklerin Ek-Fiil Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Arapça kökenli kimi sözcükler ek-fiille bir yapı oluşturarak Türkçeleşme özelliği göstermiştir. En çok *tur-* fiili bu noktada işlevseldir. Bu ek-fiil yapısına *er-* fiili de eklenmekle birlikte sınırlı bir kullanım alanı sergilemiştir. Ayrıca 3. tekil kişi zamir *ol* ile de Arapça kökenli sözcük yapı olarak Türkçeleşmiştir.

Ğaflet sözcüğü, *tur-* ek-fiili ile yüklemleştirilmiştir: *ğaflet turur* (5267. b.) [1]: *Hak* sözcüğü de ek-fiil yoluyla Arapça kökenli sözcük Türkçeleştirilmiştir: *hak turur* (6076. b.) [1]. Ayrıca *musallat turur* (5947. b.) [1] örneğinde de bu yolla Türkçeleşmeye tanık olunur. *duaçı tur-* (4470. b.) [1] < *dua* + *çı tur-* “*duacıdır*” örneğinde *tur-* ek-fiilini alan *dua* sözcüğünün İYE ekiyle çekimlendiği görülür. Bu yapı A + T / T kuruluşundadır dolayısıyla katmerli bir Türkçeleşme gözlenir. Arapça kökenli sözcük hem yapım eki hem de ek-fiil yoluyla Türkçeleşmeye uğramıştır. Ek-fiil yapan yardımcı fiil unsurlarından en işleklerinden bir diğeri *er-* fiilidir. Ancak alıntı sözcüklerde *tur-* fiiline göre Kutadgu Bilig’de işlek değildir: *hükmi er-*. *Ğaflet* sözcüğü *ol* zamiri yoluyla metinde yüklemleştirilmiş (5270. b.) [1] ve bu yolla Arapça kökenli sözcük Türkçeleştirilmiştir. Farsça kökenli sözcüklerin ek-fiil yoluyla Türkçeleşmesine tanık olunmamıştır.

4. Yabancı Kökenli Sözcüklerin Birleşik İsim Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Yeni sözcük türetme yollarından birisi birleştirmedir. Yukarıda birleştirme usullerinden birleşik fiil kuruluşundaki yeni sözcük türetme yolları gösterilmiştir. Bu başlık altında ise birleştirme yollarından bir diğeri olan birleşik isim ile sağlanan yeni

⁴² TDK Güncel Türkçe Sözlük’te tespit edilmez. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023]. Ancak halk ağzında *temiz kal-* şeklinde yaşamaktadır.

⁴³ Arat, 2003’te *dünya nimetlerinden faydalan-* (225. beyit) şeklinde açıklanmıştır. TDK Güncel Türkçe Sözlük’te bu deyim bulunmamakla beraber, halk ağzında kullanılır. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023].

⁴⁴ Arat, 2003 yayınında *dünyayı idare et-* (3152. beyit) ya da *ahireti kazan-* olarak yorumlanmıştır.

⁴⁵ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te ilgili bir fiil grubu tespit edilmemiştir. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023].

⁴⁶ TDK Güncel Türkçe Sözlük’te yoktur. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi 2.9.2023]. Ancak halk ağzında *maden kaz-* şeklinde yaşamaktadır.

⁴⁷ Arat, 2003’te *dünyadan dilediğini bul-* olarak anlam verilmiştir. Bunun karşılığı TDK Güncel Türkçe Sözlük’te *hevesini al-* şekliyle karşılık bulur.

sözcük türetme yolu örneklendirilmiştir. Ancak bu yolun ödünç sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde etkili bir yol olmadığı görülür. Sadece bir özel isim kuruluşunda bu yolla Türkçeleştirmeye rastlanır. *Melik Bugra Han* (A26. s.) [1] birleşik isminde *melik* sözcüğü Arapça, özel ad *bugra* ve unvan olan *han* sözcüğü Türkçedir. Birleşik isim A / T / T kuruluşundadır.

5. Yabancı Kökenli Sözcüklerin İkileme Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Bu yolla Türkçeleştirme yoluna sadece iki örnekte tesadüf edilmiştir. İkilemeli yapılardan birisinde alıntı sözcük anlamsız bir sözcükle söz grubu kurarken; diğesinde alıntı sözcüğün Türkçedeki karşılığıyla birlikte yapı sağlanmıştır.

5.1. Arapça Kökenli Sözcüğün İkileme Yoluyla Türkçeleştirilmesi [Anlamsız Türetme / F + T]

Arapça kökenli bir sözcük anlamsız başka bir isimle tamamlanarak ikileme oluşturmuşlardır. Türkçede sıklıkla kullanılan ikilemeli kullanıma, Arapça sözcük dönüştürülerek Türkçeleştirme yolu sağlanmıştır. Bu noktada tek örnek dikkati çekmektedir: *apalı havalı* (6391. b.) [1]. *Apa hava* ikilemesi yapım ekiyle de çekimlidir. Dolayısıyla hem ikileme hem de yapım eki yoluyla *katmerli Türkçeleşme* mevcuttur.

5.2. Farsça Kökenli Sözcüğün İkileme Yoluyla Türkçeleştirilmesi [F / T]

Farsça alıntı sözcükler içerisinde sadece *arzu tilek* (136. b.) [1] ikilemesinde bu durum gözlenir. Bu ikileme özel bir anlama gelerek gök ismini karşılar. Farsça kökenli *arzu* sözcüğünün Türkçe karşılığı *tilek*'tir. Aynı anlamlı farklı dillere ait sözcüklerin birlikte kullanımı ile yeni bir sözcük türetimi yapılmıştır. İşlek bir kullanım alanı yoktur.

6. Yabancı Kökenli Sözcüklerin Türkçe Ses Düzenine Dönüşmesi Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Türkçenin en saf ve katışıksız olarak değerlendirildiği Köktürkçede de alıntı sözcüklerin varlığı yadsınamaz. O dönemde de Çince, Tibetçe, Moğolca, Sanskritçe'den geçen kimi sözcükler var olmakla birlikte, Türkçenin diğer dönemlerine göre alıntı sözcükler daha az olduğu için saf Türkçe olarak kabul edilmiştir. Ama bu durum alıntı sözcüklerin varlığını inkâr edemez. Bununla beraber her canlı dil, alıntı sözcükleri kendi dil düzlemine uygun bir şekle sokma ihtiyacı hisseder. Her bir dilin konuşuru; sesleri, kendi ses sistemine uygun hale getirir. Nitekim Türkçe de en eski yazılı kaynakları aracılığıyla bu değişim ve dönüşümleri okuyuculara belli eder. Türkçenin yazılı dönemlerinden üçüncüsü olarak geçen Karahanlı Türkçesinde de kimi yabancı kökenli sözcükler, konuşurunun ses dünyası için anlaşılır hâle gelmiş; değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Kutadgu Bilig'de alıntı söz varlığı içinde başlıca yeri Arapça ve Farsça oluşturur. Dolayısıyla bu iki dilden alıntılanan ve Türk ses düzenine dönüşen örnekler; diğer dillere göre daha fazladır. Johanson'un (2014, s. 75-123) çalışmasının "Çeşitli Dil Alanlarında Yapısal Kopyalama" adlı başlığı altında, Türkçe ile Türkçe olmayan dillerin birbirine farklı açılardan yaklaşması anlatılır. Bu başlığın alt bölümlerinden *ses özelliklerinde* Türkçenin ilişki durumunda, ses kısmındaki çekici yapıların korunduğu ve/veya Türkçe için rahatsız edici yapıların basitleştirildiği vurgulanır. Farklı dillerden alıntılanan sözcüklerin Türkçe ses düzenine değişmiş şekilleri, başlıklar hâlinde aşağıdaki gibi özetlenebilir:

6.1. Arapça Kökenli Sözcüklerin Türkçe Ses Düzenine Dönüşmesi Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Yabancı kökenli sözcüklerin Türkçe ses düzenine dönüştüğü örneklerin büyük çoğunluğu Arapça kökenlidir. *ıyar+ı+n küdez-* (5575. b.) [1] şeklinde tek örnek, birleşik fiil içinde geçer. Bir kimsenin geçindirmek zorunda olduğu kişiler anlamına gelen *ıyal / ıyâl* sözcüğü, Kutadgu Bilig’de *ıyar* (1) olarak okunmuştur. Diğer örnekler şu şekildedir: *dumyā > dünya* (6507. b.) [246]; *adab > edeb* (4506. b.) [5]; *amāna > emanet* (1720. b.) [9]; *karanful > karanfıl* (71. b.) [1]; *kadı > kazı* (5329. b.) [1]; *kaḍā > kaza* (1431. b.) [7].

6.2. Farsça Kökenli Sözcüklerin Türkçe Ses Düzenine Dönüşmesi Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Farsça kökenli kimi sözcüklerin aşağıdaki gibi Türk ses düzenine dönüştüğü görülür: *çevgan > çögen* (2581. b.) [2]; *düşman > düşman* (2330. b.) [6]; *gevher > güher* (4395. b.) [1]; *gül+ab > gülef* (5639. b.) [2]; *sazā > seza* (947. b.) [7]; *ārāsten > āreste* (A10. s.) [2].

6.3. Sanskritçe Kökenli Sözcüklerin Türk Ses Düzenine Dönüşmesi Yoluyla Türkçeleştirilmesi

Özellikle Eski Uygur Türkçesi döneminde Sanskritçe kökenli sözcüklerin ödünçlenme oranı kültürel alış veriş neticesinde artmıştır. O zamanda dahi Sanskritçe kökenli alıntı sözcüklerin Uygurca ses düzenine dönüştürüldüğüne ikilemeli örnekler aracılığıyla tanık olmak mümkündür: *sutra > sudur* gibi. Kutadgu Bilig’de de birkaç örnekte, Sanskritçe kökenli sözcüklerin Türkçenin ses sistemine uydurularak Türkçeleştirildiği gözlemlenir: *ratna > erdini* (3840. b.) [1] “mücevher”; *maitri dus > matridus* (1064. b.) [1] “ilaç türü”.

Sonuç

Kutadgu Bilig, ödünç alınan sözcüklerin Türkçeleştirilme yolları bakımından incelenmiştir. Buna göre altı temel başlıkta Türkçeleştirme yolları tespit edilmiştir. En çok başvurulan yöntemin Türkçenin eklemeli bir dil olması ile yapım ekleri ve çekim ekleri yoluyla gerçekleştiği görülmüştür. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin yardımcı fiil kuruluşundaki isim unsurlarının yapım eki ve çekim eki almayı tercih etmedikleri; daha çok yalın biçimiyle birleşik fiil kurdukları dikkati çekti. Bununla birlikte isim + asıl fiil kuruluşundaki yapılarda isim unsurunun yalın hâli dışında İİYE, hal eki, iyelik ekiyle çekime girdiği örnekler bulunmuştur. Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin birleşik fiil yoluyla Türkçeleştirildiği durumlarda asıl fiille kurulu birleşik fiillerin isteminin daha çok çeşitlilik sergilemiştir.

Kutadgu Bilig’de başka dillerden ödünç alınan sözcükler çeşitlilik gösterir. Ancak bu diller arasında Arapça ve Farsça sözcükler daha çeşitli yollarla Türkçeleşmeye maruz kalmıştır. Bunlar arasında Arapça sözcüklerin birleşik fiil yoluyla Türkçenin söz varlığına dâhil olduğu yapılar daha fazladır. Asıl fiil ve yardımcı fiil kuruluşlarında Arapça kökenli sözcükler farklılık gösterirken, Farsça kökenli sözcüklerin Türkçeleştiği yapılarda daha çok aynı sözcüklerin farklı ekler, yardımcı ve asıl fiil unsurlarıyla Türkçeleşmeye uğradığı göze çarpmaktadır. Bu nedenle Arapça sözcüklerle sağlanan birleşik fiil kuruluşlarında yatay bir zenginlik; Farsça kökenli sözcüklerin birleşik fiil yoluyla Türkçeleştiği yapılarda ise dikey bir zenginlik dikkati çekmektedir. *Bol-* ve *kl-* yardımcı fiili ile Türkçeleşen örnekler mevcuttur. Bu fiiller dışında *er-*, *tur-* ek-fiilleri yoluyla az örnekte de olsa Türkçeleştirme yoluna tanık olunmuştur. Birleşik fiil yoluyla Türkçenin söz varlığı içine giren ödünç sözcükler yanı sıra birleşik isim ile de Türkçeleşme olayı tespit edilmektedir. Ancak sınırlı bir kullanım alanı vardır.

Türkçeleştirme yollarında Türkçe ses düzenine dönüştürme yollarında, Arapça ve Farsça dışında farklı kökene ait sözcükler de değişime katılmıştır. İkileme yoluyla

Türkçeleştirme örnekleri ise sınırlı kalmaktadır. Neticede altı farklı yolla Kutadgu Bilig'deki alıntı sözcüklerin Türkçenin söz varlığına nasıl eklendiği ve Türkçeleştirildiği ortaya konmuştur. Birleşik fiil yoluyla Türkçeleştirilen örneklerin, Karahanlı Türkçesinden günümüze gelinceye dek nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiği TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'ten yararlanılarak ortaya konmuştur. Alıntı sözcükler, Karahanlılar döneminde nasıl Türkçeleşmeye uğradıysa; Türkiye Türkçesinde de yine isim + yardımcı fiil, isim + asıl fiil, isim + isim çekim ekleri + asıl fiil yoluyla Türkçeleştiği gözlenmiştir. Karahanlı Türkçesinde daha çok *kıl-* ve *bol-* yardımcı fiilleri tercih edilmişken; Türkiye Türkçesinde bu yardımcı fiillerin yerini *et-*, *yap-* fiillerinin aldığı anlaşılmıştır.

Birden fazla Türkçeleştirmenin gözlemlendiği katmerli Türkçeleştirme yöntemi birleşik fiil yapılarında gerçekleşmiştir. Çünkü bu tür yapılarda alıntı sözcük yardımcı fiil ya da asıl fiille Türkçeleştirilirken ayrıca sözcük köküne kimi yapım veya çekim eklerini de almıştır. Dolayısıyla hem yapım hem de birleştirme usulüyle Türkçeleştirme olayına tanık olunmuştur.

Sesbilgisel açıdan Türkçenin sesletimine uydurulan sözcükler, en eski yazılı Türkçe metinlerde de gözlenen bir durumdur. *Kutadgu Bilig*'de de bu durumun devam ettiği, dile girişi hızlanan Arapça ve Farsça pek çok sözcüğün Türkçenin hançeresine ve seslik düzenine dönüştüğü gözlenmektedir.

Kısaltmalar

BK: Bilge Kağan Yazıtı, KT: Köl Tegin Yazıtı, DLT I: (Atalay, 1998), KTer. (Ata, 2004), İİYE: isimden isim yapım eki, İFYE: isimden fiil yapım eki, A: Arapça, F: Farsça, T: Türkçe, D: doğu, s. : satır, b.: beyit, MTT: Modern Türkiye Türkçesi, Osm: Osmanlı Türkçesi, Fr: Fransızca.

Kaynakça

- Aksan, D. (1997). Köktürkçeden Bugüne, Türkçede Ödünçlemeler Üzerine Bir Sözcük İstatistiği Araştırması. *Türk Dili*, 313, 344-347.
- Alibekiroğlu, S. (2017). Türkçede Sözcük Yapım Yolları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16(1), 35-46.
- Arat, R. R. (1979a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları
- Arat, R. R. (1979b). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2014). *Karahanlıca Harezmiye Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arslan, H. Ç. (2018). Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerdeki Sanskritçe kökenli bazı özel adlar üzerine. II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi. 4-5 Mayıs 2018 (s. 98-115), Bildiri Tam Metin Kitabı (ed. Prof. Dr. Deniz Abik). Adana: Akademisyen.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lügati't Türk Tercümesi I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2004). *Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Türkler Ansiklopedisi 3. Cilt*, s. 485-501.

- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgaris Divān Lugāt at-Turk*. Korosi Csoma-Gesellschaft.
- Caferoğlu, A. (1954). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Çetin, E. (2004). Eski Türkçedeki İnsan Yapımı Nesne Adlarında Ödünçlemeler Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 193-210.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine. *I. International Journal of Central Asian Studies*, 13, 233-284.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. İstanbul: Grafiker Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden Brill.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, I-II*. Wiesbaden.
- Erdem, M. (2014). Soğdca, Türkçedeki Soğdca Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21 (1), 65-90.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Grønbech, K. (1936). *Der türkische Sprachbau*. Danmark: Levin & Munksgaard.
- Grønbech, K. (2000). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (1974). Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar. *Türkoloji Dergisi*, VI(1), 235-259.
- İnayet, A. (1999). Türkçede Çince Kaynaklı Gösterilen Bazı Kelimeler Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7, 193-204.
- İnayet A. (2016). Uygur Tarihi Koşaklarındaki Çince Unsurlar Üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 8, 68-79.
- İşihara, A. (2005). *Yazı Dilindeki Alıntı Kelimelerin Türkçeleşme Süreçleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Johanson, L. (1998). History of Turkic. *Turkic Languages*, s. 81-125, Routledge.
- Johanson, L. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (çev. Nurettin Demir). Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2009). *Türkçe ve Komşu Diller*. Dil, Tarih ve İnsan (s. 153-234). İstanbul: Kesit.
- Korkmaz, F. (2007). Alıntı kelimelerin Türkçeleşme Sürecinde Bazı Arapça Kelimelerin Görev Değişikliğine Uğraması Üzerine. *İlmî Araştırmalar*, 23, 103-112.
- Ligeti, L (1951). Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi (çev. Hasan Eren). *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/3 Eylül Ankara 1951, 301-327.
- Ölmez, M. (1995a). Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 109-143.
- Ölmez, M. (1995b). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 227-229.
- Ölmez, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 175-186.
- Ölmez, M. (1999). Eski Türk Yazıtlarında yabancı ögeler (3). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 59-65.

- Ölmez, M. (2012). Eski Uygurca Xuanzang biyografisinin II. bölümündeki Çince alıntılar. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 22(1), 99-108.
- Ölmez, Z. ve Kaçalın, M. (2011). *XI.-XIII yy. Türkçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Seçkin, P. ve Coşar, A. M. (2017). Türkçede Alıntılardan Kelime Türetmede Kullanılan Ekler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1398-1442.
- Sertkaya, O. F. (2004). *Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar*. Zeynep Korkmaz Armağanı (s. 366-380). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sertkaya, O. F. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli Midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler. *Dil Araştırmaları*, 5, 9-38.
- Taş, A. R. (1991). *An Introduction to Turkology*. Szeged.
- Tekin, Ş. (2001). Eski Türkçede Toharca Unsurlar. *İştikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 247-261.
- Tekin, T. (1983). Türkçede En Eski Ödünç Sözcükler. *Türk Dili*, 384, 526-529.
- Türk, V. (2018). *İlk Kur'an Tercümesinde Alıntı Sözcüklerin İşleme Sokulması*. Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, Bildiriler Kitabı 2 Cilt (ed. Ş. Doğan-M. S. Güneş) (s. 1379-1385). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yavuz Öz, D. (2020). Eski Türk Manzum Metinlerinde İşleme Sokulan Alıntı Sözcükler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 69, 35-100.